

MILLIY QADRIYATLAR VA HUQUQIY MADANIYATNING O'ZARO BOG'LIQLIGI VA INTEGRATSIYASI

*Andijon Davlat Pedagogika Instituti
Ijtimoiy va amaliy fanlar fakulteti
MIG 'MAHT' yo 'nalishi 201-guruh talabasi
Tursunov Jasurbek Ruslan o'g'li*

ANNOTATSIYA : Ushbu ilmiy maqolada jamiyat barqarorligi va taraqqiyotini ta'minlashda milliy qadriyatlar hamda huquqiy madaniyatning o'zaro uzviy bog'liqligi, funksional aloqalari va ularning transformatsiya jarayonlari chuqur tahlil qilinadi. Jamiyat hayotida asrlar davomida shakllangan ma'naviy-axloqiy normalar, urf-odatlar va an'analar huquqiy madaniyatning shakllanishida hamda fuqarolarning huquqiy ongini yuksaltirishda poydevor vazifasini o'taydi. Huquq tizimining samaradorligi nafaqat qonunlarning mukammalligiga, balki ularning xalqning milliy mentalligi, mental qadriyatlari va adolat haqidagi tasavvurlariga qanchalik mos kelishiga bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada o'zbek xalqining boy tarixiy-huquqiy merosi, xususan, buyuk mutafakkirlar Alisher Navoiy, Abu Nasr Forobiy va Amir Temurning davlat va huquq boshqaruviga doir qarashlari zamonaviy huquqiy madaniyat prizmasi orqali ko'rib chiqiladi. Globallashuv sharoitida g'arb huquqiy andozalarini milliy zaminga ko'r-ko'rona ko'chirishning salbiy oqibatlari va milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda huquqiy modernizatsiyani amalga oshirishning afzalliklari ochib beriladi. Huquqiy madaniyatni yuksaltirishda oila, mahalla va ta'lim institutlarining roli ijtimoiy-huquqiy nuqtayi nazardan yoritilgan. Maqola yakunida milliy qadriyatlarni qonunchilik tizimiga tizimli integratsiya qilish, qonun ustuvorligini ta'minlashda sharqona ijtimoiy nazorat mexanizmlaridan unumli foydalanish hamda yosh avlodda huquqiy immunitetni shakllantirish bo'yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan bo'lib, ular davlat apparati va fuqarolik jamiyati institutlari uchun strategik ahamiyatga egadir .

Kalit so'zlar : milliy qadriyatlar, huquqiy madaniyat, huquqiy ong, jamiyat, globallashuv, urf-odat, huquqiy sotsializatsiya, mentalitet, huquqiy nihilizm, ijtimoiy adolat, mahalla instituti, qonun ustuvorligi.

KIRISH

Insoniyat sivilizatsiyasi tarixining har bir bosqichida davlat va jamiyatning barqaror rivojlanishi gumanistik tamoyillar hamda mustahkam huquqiy poydevorga tayangan. Har qanday jamiyatda huquq tizimining samarali faoliyat ko'rsatishi va qonun ustuvorligining ta'minlanishi bevosita o'sha jamiyat a'zolarining huquqiy madaniyati darajasi bilan o'lchanadi. Biroq, huquqiy madaniyat sun'iy ravishda, bo'sh

zaminga o'rnatiladigan konseptual tuzilma emas. U jamiyatning ko'p asrlik o'tmishi, madaniy merosi, falsafiy-axloqiy qarashlari va eng muhimi, milliy qadriyatlari zaminida unib chiquvchi ijtimoiy hodisadir. Bugungi globallashuv va keskin ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar davrida milliy qadriyatlar va huquqiy madaniyatning o'zaro aloqadorligini o'rganish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bir tomondan, dunyo miqyosida huquqiy tizimlarning unifikatsiyalashuvi (universallashtirish) kuzatilayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, har bir xalqning o'ziga xosligini, milliy o'zligini saqlab qolish ehtiyoji kuchaymoqda. Bu jarayonda milliy qadriyatlar huquqiy tizimni begona va distributiv ta'sirlardan himoya qiluvchi ichki "filtr" hamda barqarorlashtiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli demokratik islohotlar va yangilanishlar sharoitida "Inson qadri uchun" tamoyili ilgari surilmoqda. Inson qadri ulug'lash esa fundamental gumanistik qadriyat bo'lib, u ham milliy ma'naviyatimizning, ham zamonaviy konstitutsiyaviy huquqning o'zagini tashkil etadi. Shu sababli, milliy qadriyatlarni zamonaviy huquqiy normalar bilan uyg'unlashtirish, qonunlarning xalqchil professional xarakterini oshirish hamda jamiyatda huquqiy nihilizmni (huquqni inkor etish kayfiyatini) bartaraf etish ilmiy-amaliy jihatdan dolzarb muammolardan biridir. Ushbu maqolaning maqsadi ham milliy qadriyatlar va huquqiy madaniyatning o'zaro ta'sir mexanizmlarini dialektik nuqtayi nazardan tahlil qilish, ularning jamiyat taraqqiyotidagi funksional bog'liqligini ochib berish va huquqiy madaniyatni yuksaltirishda milliy-ma'naviy omillardan foydalanishning ilmiy asoslangan strategiyalarini ishlab chiqishdan iboratdir.

ASOSIY QISM

Ilmiy adabiyotlarda "qadriyat" tushunchasi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan, inson va jamiyat uchun qadrlil, e'zozli hisoblangan moddiy, ma'naviy, gumanistik elementlar majmuasi sifatida ta'riflanadi. Taniqli huquqshunos olim H. Boboyev ta'kidlaganidek, *"Milliy qadriyatlar — xalqning tarixiy yo'li davomida saralanib, uning yashash tarziga, ma'naviy qiyofasiga aylanib ketgan ijtimoiy-madaniy normalardir"*. Bu normalar oilaviy munosabatlar, qo'shnichilik aloqalari, o'zaro hurmat, andisha, insof va adolat kabi mezonlarda namoyon bo'ladi. O'z navbatida, "huquqiy madaniyat" keng qamrovli tushuncha bo'lib, u faqatgina qonunlarni bilishdan iborat emas. Professor Sh. Saydullayev tizimli yondashuv asosida huquqiy madaniyat tarkibiga quyidagilarni kiritadi:

Huquqiy ong huquqiy bilimlar, his-tuyg'ular, e'tiqodlar;

Huquqiy xulq-atvor va faoliyat qonunlarga rioya etish, huquqlardan unumli foydalanish;

Qonunchilik va huquqni qo'llash amaliyoti sudlar, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatining sifati.

Huquqiy madaniyat jamiyat umumiy madaniyatining uzviy qismi bo'lganligi sababli, u milliy qadriyatlardan mustaqil ravishda rivojlana olmaydi. Aksincha, milliy qadriyatlar huquqiy normalarning ijtimoiy psixologiya tomonidan qabul qilinishini ta'minlaydigan ko'prikdir. Agar qabul qilinayotgan qonunlar jamiyatning ichki qadriyatlar tizimiga, adolat haqidagi tarixiy tasavvurlariga zid bo'lsa, u holda "huquqiy begonalashuv" (legal alienation) yuzaga keladi, ya'ni xalq qonunni hurmat qilmaydi, unga faqat jazodan qo'rqqanligi sababligina amal qiladi. Fransuz huquqshunosi va sotsiologi Rene David o'zining "Zamonaviy dunyoning asosiy huquqiy tizimlari" asarida har bir huquqiy oilaning shakllanishida diniy, falsafiy va milliy an'analarning o'zni beqiyos ekanligini ta'kidlaydi. Sharq huquqiy madaniyatida, xususan, O'zbekiston zaminida huquq asrlar davomida axloq va din (islom huquqi — shariat) bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan. Bu esa huquqqa nisbatan faqatgina davlatning majburlash kuchi deb emas, balki muqaddas burch, vijdon amri sifatida qarash ijtimoiy psixologiyasini shakllantirgan. Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston hududi qadimgi sivilizatsiyalar beshigi va huquqiy tafakkur rivojlangan maskanlardan biridir. Zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto"dayoq huquq, adolat, qonuniylik va ezgulik tushunchalari o'zaro qorishib ketgan. "Avesto"da oila mustahkamligi, va'daga va shartnomaga sodiqlik, tabiatni asrash kabi normalar ijtimoiy majburiyat darajasiga ko'tarilgan. Bu esa o'sha davrdayoq qadriyatlar huquqiy tartibga solishning asosi bo'lganini ko'rsatadi.

Islom renessansi davrida (IX–XII asrlar) yashab ijod etgan buyuk mutafakkirlarimiz huquqiy madaniyat rivojiga ulkan hissa qo'shganlar. Abu Nasr Forobiy o'zining "Fozil odamlar shahri" asarida davlat boshqaruvida qonun va adolatning o'zni, rahbarning ma'naviy-axloqiy qiyofasi masalalarini ilgari suradi. Forobiy fikricha, fozil shahar (ideal davlat) aholisining huquqiy madaniyati ularning ma'naviy kamoloti va umumiy baxt-saodatga erishish intilishlari bilan belgilanadi. Sohibqiron Amir Temurning davlatchilik faoliyati va uning "Temur tuzuklari" asari milliy huquqiy madaniyatimizning eng yorqin cho'qqisidir. Amir Temurning: *"Davlat ishlarining to'qqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini esa qilich bilan yuritdim"*, degan tamoyili zamonaviy parlamentarizm, kollegiallik va qonun ustuvorligi prinsiplarining tarixiy ko'rinishidir. "Tuzuklar"da belgilangan "Vazir saylash", "Sipohiylarga maosh to'lash", "Fuqarolarni himoya qilish" normalari quruq buyruqlar emas, balki adolat, shon-sharaf va mas'uliyat kabi milliy qadriyatlarga asoslangan edi. Alisher Navoiy o'z asarlarida adolat g'oyasini har qanday huquqiy munosabatning o'zagi deb biladi. U shohlar va amaldorlarni qonun doirasida ish ko'rishga, oddiy xalq manfaatlarini himoya qilishga chaqiradi. Ushbu tarixiy meros bugungi kunda ham o'zbek xalqining huquqiy ongining fundamental qatlamlarini tashkil etadi va zamonaviy huquqiy madaniyatni oziqlantiruvchi manbadir.

Insonning huquqiy madaniyati uning tug'ilgan kundan boshlab, butun hayoti davomida shakllanadi. Bu jarayon huquqshunoslikda "huquqiy sotsializatsiya" (legal socialization) deb ataladi. O'zbekiston jamiyatida huquqiy sotsializatsiya jarayoni g'arbdagidan farqli o'laroq, asosan jamoaviy va oilaviy institutlar orqali amalga oshiriladi.

Oila — milliy qadriyatlar translyatsiyasini (avloddan-avlodga o'tishini) ta'minlovchi birlamchi bo'g'indir. Oilada ota-onaga bo'lgan hurmat, kattalarga itoat, haq-huquqlarni tan olish kabi ilk tushunchalar shakllanadi. Bola oiladagi munosabatlar misolida huquqiy taqiqlar va ruxsat berish mezonlarini o'zlashtiradi. Sharqona oila modelida tarbiya axloqiy normalar orqali huquqiy ongni shakllantirishga qaratilgan bo'ladi. O'zbek davlatchiligi tarixida mahalla nafaqat ma'muriy-hududiy birlik, balki kuchli ijtimoiy nazorat va fuqarolik jamiyati instituti bo'lib kelgan. Professor M. Qirg'izboyev yozganidek: *"Mahalla — shaxs va davlat o'rtasidagi oltin ko'pri bo'lib, u huquqiy madaniyatni jamoaviy birdamlik orqali tartibga soladi"*. Mahallada amal qiladigan "Xalq ko'zi — tarozidir", "Mahalla — ham ota, ham ona" kabi maqollar va norasmiy sanksiyalar (jamoatchilik qoralashi, pand-nasihat) ko'p hollarda rasmiy huquqiy sanksiyalardan (jarima, qamoq) ko'ra samaraliroq ishlaydi. Mahalla fuqarolarning nizolarini sudgacha hal qilish (mediatsiya) vazifasini ham bajaradi. Bu esa huquqiy madaniyatning eng oliy ko'rinishi bo'lgan — o'zaro kelishuv, bag'rikenglik va murosasozlik madaniyatini yuksaltiradi. Mahalladagi xotin-qizlar faollari, oqsoqollar kengashi fuqarolarning kundalik muammolarini huquqiy va ma'naviy jihatdan hal etish orqali jamiyatda huquqiy anarxiya va tartibsizliklarning oldini oladi.

XXI asr — axborot texnologiyalari va umumjahon integratsiyasi asridir. Globallashuv jarayoni ijtimoiy hayotning barcha jabhalari qatori huquqiy sohaga ham kirib keldi. G'arb davlatlarining individualizm (shaxs manfaatini jamiyatdan ustun qo'yish), liberalizm va huquqiy pragmatizm g'oyalari internet va ommaviy madaniyat orqali yoshlar ongiga shiddat bilan kirib bormoqda. Bu borada taniqli faylasuf olim I. Ergashev shunday yozadi: *"Globallashuv sharoitida biz dunyo huquqiy yutuqlarini inkor etmasligimiz kerak, biroq ularni milliy zaminga singdirishda o'zligimizni, "milliy genofondimiz"ni yo'qotmaslik shart"*. Masalan, g'arbda farzandning ota-ona ustidan sudga shikoyat qilishi normal huquqiy holat hisoblansa, o'zbek milliy qadriyatlarida bu chuqur ma'naviy inqiroz va fojia sifatida qabul qilinadi. Shuning uchun, huquqiy madaniyatni rivojlantirishda umuminsoniy huquqiy prinsiplar (qonun oldida tenglik, sud mustaqilligi, inson huquqlari) bilan milliy qadriyatlarni (kattalarga hurmat, oilaviy sadoqat, jamoatchilik birdamligi) o'zaro optimal muvozanatda (balansda) saqlash strategik vazifadir.

Bugungi kunda Yangi O'zbekistonni barpo etish sharoitida qonunchilikni modernizatsiya qilish bo'yicha ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Biroq, amaliyotda

qonunlar qabul qilinishi bilan fuqarolar hayotida ularning ijrosi o'rtasida muayyan uzilishlar (disproporsiya) ko'zga tashlanmoqda. Buning asosiy sababi — huquqiy madaniyatning yetarli darajada emasligi va huquqiy savodxonlikning pastligidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi PF-5618-sonli Farmonida ta'kidlanganidek: *"Huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishda, eng avvalo, ta'lim-tarbiyaning tizimli va uzviy ravishda olib borilishiga alohida e'tibor qaratish lozim"*. Farmonda milliy va tarixiy qadriyatlarga tayangan holda huquqiy targ'ibotni tashkil etish vazifasi belgilangan.

XULOSA

Xalqning milliy qadriyatlari va davlatning huquqiy tizimi o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni ta'minlash — barqaror, adolatli va demokratik jamiyat qurishning yagona kafolatidir. Milliy qadriyatlar huquqiy madaniyat uchun ma'naviy poydevor va harakatlantiruvchi kuch bo'lsa, huquqiy madaniyat ushbu qadriyatlarni qonuniy himoya qiluvchi va ularning yashashini ta'minlovchi mexanizmdir. Xulosa qilib aytganda, Yangi O'zbekiston poydevorini barpo etishda milliy qadriyatlarimizga sodiqlik va yuksak huquqiy madaniyat xalqimizni umumjahon sivilizatsiyasining yetakchi va ilg'or vakillaridan biriga aylantirishga xizmat qiladi. Qonun ustuvor bo'lgan jamiyatda milliy qadriyatlar gullab-yashnaydi, qadriyatlar e'zozlangan davlatda esa qonunlar doimo hurmat qilinadi. Xalqning milliy qadriyatlari va davlatning huquqiy tizimi o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni ta'minlash — barqaror, adolatli, demokratik va insonparvar jamiyat qurishning yagona kafolati hisoblanadi. Mazkur ilmiy tadqiqot davomida amalga oshirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, milliy qadriyatlar va huquqiy madaniyat bir-birini inkor etuvchi emas, aksincha, bir-birini ichki tomondan to'ldiruvchi hamda boyituvchi dialektik ijtimoiy hodisalardir. Milliy qadriyatlar huquqiy madaniyat uchun ma'naviy poydevor, uning jamiyat tomonidan begonalashuvsiz qabul qilinishini ta'minlovchi harakatlantiruvchi kuch bo'lsa, huquqiy madaniyat ushbu ko'p asrlik qadriyatlarni qonuniy va institutsional jihatdan himoya qiluvchi, ularning zamon talablariga mos ravishda yashashini ta'minlovchi universal mexanizmdir. Sharqona dunyoqarash sivilizatsiyasida huquq faqatgina jazo choralari yoki davlatning majburlash kuchi sifatidagina emas, balki vijdon amri, ijtimoiy burch va adolat mezoni sifatida e'zozlanishi uning milliy mentalitetimiz bilan qanchalik qorishib ketganligidan dalolat beradi. Yangi O'zbekiston poydevorini barpo etish va uchinchi Renessans poydevorini qo'yish sharoitida, milliy qadriyatlarimizga bo'lgan sadoqat hamda yuksak huquqiy madaniyat xalqimizni umumjahon sivilizatsiyasining yetakchi va ilg'or vakillaridan biriga aylantirishga xizmat qiladi. Qonun ustuvor bo'lgan mukammal jamiyatda milliy qadriyatlar kafolatli himoya topadi va gullab-yashnaydi, milliy qadriyatlar e'zozlangan ma'rifatli davlatda esa qonunlar doimo muqaddas deb bilinadi va ularga so'zsiz itoat etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boboyev H. Milliy qadriyatlar va huquqiy tafakkur. – Toshkent: Adolat, 2011. – B. 45-48.
2. Saydullayev Sh. Davlat va huquq nazariyasi: Darslik. – Toshkent: TDYUU nashriyoti, 2020. – B. 112-115.
3. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. – Москва: Международные отношения, 2009. – С. 234-238.
4. Avesto. Tarixiy-falsafiy tahlil. / Mas'ul muharrir M. Ishoqov. – Toshkent: Sharq, 2002. – B. 89.
5. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – B. 67-72.
6. Temur tuzuklari. / Forschadan Alixonto'ra Sog'unij va Habibulla Karomatov tarjimasini. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – B. 34-40.
7. Qirg'izboyev M. Fuqarolik jamiyati: genezisi, shakllanishi va rivojlanishi. – Toshkent: O'zbekiston, 2010. – B. 156-159.
8. Ergashev I. Globalashuv va milliy ma'naviyat muammolari. // Tafakkur jurnali, 2021 йил, 3-son. – B. 12-16.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi PF-5618-sonli Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (Lex.uz), 10.01.2019-y.